

Fodor Éva

A NŐI EMANCIPÁCIÓ MAGYARORSZÁGON ÉS AUSZTRIÁBAN, 1972–1992*

A kommunista forradalmárok nemcsak a világ proletárjait tervezték egyesíteni, hanem a világ háziasszonyait is. A női emancipáció jelentős helyet kapott a kelet-európai kommunista pártok ideológiájában, mégis az államszocializmus rétegződésvizsgálatainak fő iránya szinte kizárólag az osztályegyenlőtlenségek megjelenésére, mértékére és formáira összpontosít, nagyrészt figyelmen kívül hagyva a nemi viszonylatokban jelentkező új fordulatokat. A kutatások egy része kizárólag férfiakra korlátozódik (Haller–Kolosi–Róbert 1990, Krymkowski 1991, Müller et al. 1990, Slomczynski–Krauze 1987, Simkus 1981), vagy bevonja ugyan a nemet változóként, de hatását nem magyarázza és elméletileg sem vizsgálja (Walder et al. 2000, Róna-Tas 1998). Ennek következtében kevés megbízható ismeretünk van a nők emancipációját szolgáló híres-hírhedt terv jelentéséről és sikeréről, amely pedig fontos részét alkotta, sőt bizonyos értelemben előfeltétele is volt a politikai, társadalmi és gazdasági intézmények azon sajátos együttesének, amelyet kelet-európai államszocializmusnak nevezünk. Az államszocialista ideológia szerint a nők emancipációjának súlypontját a női lakosság bér munkába, illetve az államszocialista hatalomgyakorlásba való integrálása alkotta (Corrin 1993, Einhorn 1993, Gal–Kligman 2000).¹ Mennyire volt sikeres az emancipációs mozgalom, ha elfogadjuk ezt a nyilvánvalóan szűken értelmezett definíciót? Vajon sikeresebb volt-e a központosított állami politika a nők hatalomba juttatásában, mint a kapitalista és demokratikus szabad piac? Mennyiben különböztek a női menedzserek férfi megfelelőiktől az államszocialista illetve a kapitalista Kelet-Közép-Európában és mit mond ez az államszocialista illetve a liberális-kapitalista hatalmi szerkezet nemi jellegéről? Ezek azok a kérdések, amelyeket dolgozatomban vizsgálók.

Noha az államszocialista rendszer Kelet-Európában látványosan összeomlott, a kommunista emancipációs terv több okból is érdekes lehet a szociológusok számára. Az elmúlt negyven évben a kelet-európai államszocialista politikaformálók nagyszámú szociális beavatkozással kísérleteztek (ilyen volt például a pozitív diszkrimináció, a GYES illetve a GYED, az állam, vagy a munkáltató által támogatott napközi ellátás, stb.), melyek manapság egyre növekvő ütemben terjednek el a kapitalista országokban is. Az államszocialista tapasztalatok hasznosak lehetnek abban a tekintetben, hogy felmérjük az ilyen fajta nemi egyenlősítés lehetőségeit és esetleges buktatóit. Emellett,

* Köszönettel tartozom Fodor Györgynek és Lafferthon Évának a fordításért és lektorálásért. A cikk nem készülhetett volna el Szelényi Iván több mint egy évtizede tartó támogatása nélkül. Ezúton szeretnék hálás köszönetet mondani Gail Kligmannek, Susan Markensnek, Julie Pressnek, Matt McKeevernek, Eric Hanley-nek, Gil Eyalnak, Lawrence Kingnek, Eleanor Townsley-nak és John Campbellnek kritikai megjegyzéseikért, baráti segítségükért és javaslataikért, valamint tanulmányom bírálóinak, akik észrevételeikkel szintén nagyon sokat segítettek.

¹ A nők emancipációjáról szóló kommunista diskurzus magyarországi szövegelemzéséről lásd még Fodor (2002, 2003).

társadalom elméleti szempontból sem hagyhatjuk figyelmen kívül az államszocialista és a kapitalista nemi viszonyok összehasonlítását, mivel lehetővé teszi a patriarchális uralom flexibilitásának, alakváltozásának, különböző megnyilvánulási formáinak elemzését is.

A cikk a női emancipáció államszocialista tervének sikerét egy összehasonlítás fényében elemzi: Magyarországot és Ausztriát vizsgálom az 1980-as években. Mivel számos társadalmi hagyomány és intézmény terén e két ország jelentős hasonlóságot mutatott a második világháború előtt, ez az összevetés lehetővé teszi az államszocializmus nemi viszonyokra gyakorolt hatásának elemzését – már amennyire ez az adott történelmi összefüggések keretei között lehetséges. Ebben a dolgozatban a nemi egyenlőtlenségek egyetlen területéről lesz szó, a vezetői poszt elnyerésének esélyéről. Jóllehet számos más területen is vizsgálható lenne ez a kérdés, mégis, a nők előrejutása a karrierlétrán kimondottan kulcsfontosságú elemét képezte az emancipációs terveknek, valamint a hatalmi pozíciók elosztása általában is jó mércéje a nemi egyenlőtlenségeknek mind a kapitalista, mind az államszocialista társadalmakban. Ezért, bár fenntartva annak a lehetőségét, hogy az eredményeim nem általánosíthatók direkt módon a női munka minden területére, mégis úgy gondolom, a hatalomba való bejutás során megvalósuló egyenlőtlenségek jellemző és fontos részét világítják meg a nemi egyenlőtlenségek dinamikájának.

Alapvető állításom a következő: az államszocialista emancipációs terv sikeres volt abban az értelemben, hogy több nő számára tette lehetővé a részvételt a munkahelyi vezetés különféle formáiban, mint a rendszer osztrák demokratikus-korporatív megfelelője. Magyarországon az államszocializmus időszakában folyamatosan csökkentek a munkahelyi nemi egyenlőtlenségek, és ami vizsgálatunk szempontjából még sokkal fontosabb, a 80-as évekre a magyar nők karrierlehetőségei lényegesen jobbakká váltak, mint a kapitalista Ausztriában élő társaiké. Ezen túlmenően – sok megfigyelő várakozásával ellentétben – ezek az államszocializmusra jellemző hatások nem tűntek el azonnal a rendszer bukása után, hosszabb távú hatásaik még ma is érzékelhetőek.

A nemi egyenlőtlenségek formájának és mértékének eltérése Ausztriában és Magyarországon nem magyarázható a két ország modernizációs és iparosodottsági szintje közötti eltéréssel, és nem írható le maradéktalanul olyan általánosságokkal, mint „férfi érdekek” vagy „patriarchális uralom”. Néhány speciálisan (állam)szocialista intézmény biztosította a magyar nők viszonylagos sikerét, mint például a gyermekekkel és anyákkal kapcsolatos szociálpolitika, a bérekre és a foglalkoztatásra vonatkozó jogszabályok, a nők társadalmi helyzetét behatóan hivatalos politikai ideológia, továbbá az előmeneteli pályák részleges újjászervezése, és a munkás/dolgozó fogalom nemi tartalmának átfogalmazása. Ezek tehát a nemi egyenlőség sikeres megvalósításának hatékonyabb eszközei.

Itt szeretném azonnal megjegyezni, hogy a fent említett „siker” igencsak szűk értelemben értendő: a magyar nők részvétele a hatalomban sohasem volt ugyanolyan mértékű, mint a férfiaké, és ezen belül is elsősorban kisebb presztízsű és alacsonyabb szintű beosztásokra korlátozódott. Ennek alapján a nők munkaerőpiaci helyzetét Magyarországon az „ellenőrzött befogadás”, míg Ausztriában a „kirekesztés” kifejezéssel jellemzem. Mindazonáltal, az államszocialista Magyarország és a kapitalista Ausztria közötti eltérés igazolja az állami intézmények legalábbis részleges sikerét a nemi egyenlőtlenségek átfogalmazásában, csökkentésében és átértelmezésében, és pedig nemcsak rövid, hanem akár közép távon is.

Nemi egyenlőtlenség különböző társadalmakban

Bár számos ismert mobilitás-kutatás témája a származási osztály és foglalkozási mobilitás kapcsolatának elemzése kapitalista és szocialista országokban, gyakorlatilag nem létezik irodalom a társadalmi nem szerepéről ugyanilyen összehasonlító kontextusban.² Ahhoz azonban, hogy megítélhessük az államszocialista emancipációs törekvések sikerét, feltétlenül szükségünk van ilyen összehasonlításra, hiszen a nemi egyenlőtlenségek csökkentek a kapitalista országok munkaerőpián is 1945 és 1990 között. Ausztria és Magyarország elemzése a közös geopolitikai helyzet és történelmi múlt miatt ideális ebből a szempontból. Az ausztriai nemi viszonyok vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy elgondolkodjunk, hogyan alakultak volna Magyarországon a nemi viszonyok, ha az orosz csapatok úgy 400 km-rel keletebbre állnak meg? Ebből következik egy további kérdés: Mennyiben és miért különböznek ettől a hipotetikus állapottól az államszocializmus nemi viszonyai? E kérdések megválaszolása közben igyekszem nemcsak változóként hozzáilleszteni a társadalmi nemet a már meglévő rétegződésmodellekhez, hanem megkísérlem általánosabban megérteni, hogy miben különböznek a nemi viszonyok eltérő társadalmakban, miként működtek a társadalmi intézmények a létező államszocializmusban, továbbá, hogy melyek e társadalmi intézmények politikai és kulturális hagyatékai.

Bár számos empirikus vagy elméleti tanulmány próbálja magyarázni a munkaerőpiacon mutatkozó nemi egyenlőtlenségek más-más formájú és erősségű megjelenését, mégis viszonylag kevesen foglalkoznak explicit módon összehasonlítással ezen a területen. Ennek ellenére érdemes felvázolhatunk három alapvető megközelítést. A következőkben ezekre a megközelítésmódokra, mint az „iparosítási hipotézisre”, a „patriarchátus hipotézisre” és a „társadalmi rendszer specifikus intézményeinek hipotézisére” fogok hivatkozni. Az iparosítási hipotézis értelmében az egyes országokban mutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek eltéréseinek oka a gazdasági fejlettségben és a modernizációban mutatkozó különbség. A rétegződésvizsgálatok során Treiman (1970) és mások által adott, immár klasszikusnak tekinthető megfogalmazást követve, az iparosítási hipotézis támogatói azt feltételezik, hogy az iparosítás és a modernizáció hatására a státuszok elosztása a származás helyett egyre inkább a teljesítmény alapján dől el. A kapitalista munkaerőpiac magasan képzett, nagyteljesítményű munkaerőt igényel, ezért várhatóan az előléptetési döntéseket sokkal inkább az érdek, és a képzettség, nem pedig az örökölt családi pozíciók és más hasonló származási jellemzők alapján hozzák. Mivel a piac és az iparosítás értékrendje egyre elterjedtebb, a társadalmi státuszt – mind keleten, mind nyugaton – egyre inkább a teljesítményen alapuló tulajdonságok határozzák meg (Ganzenboom et al. 1989). Luijckx és szerzőtársai (1995) például azt mutatták ki, hogy az államszocialista Magyarországon a rétegződési rendszer folyamatosan „nyitottabbá” vált az 1980-as évekig. Amikor a gazdasági fejlődés az 1980-as évek közepén lelassult, a származás fontossága ismét megnőtt, majd a továbbiakban végig jelentős szerepet játszott a mobilitási folyamatokban egészen a kilencvenes évek elejéig.

² Kivétel ezalól Szelényi Szonja nemrégén megjelent könyve (1998), amely a kapitalista és az államszocialista Magyarország történelmi összehasonlítását tárgyalja.

Luijkx és szerzőtársai (1995), valamint az iparosítási hipotézis más támogatói a megkérdozett személy apjának társadalmi-gazdasági pozícióját tekintették az osztályszármazás legfontosabb mutatójának. Azonban az elméletet kiterjeszthetjük további, született adottságként megjelenő tulajdonságokra is, mint például a nemre. Ebben az esetben nyilvánvalók az osztrák és magyar nők vezető pozíciókhoz való hozzáférését illető empirikus következmények. Ausztria fejlettségi szintje és iparosodottsága jelenleg és korábban is vitathatatlanul magasabb volt, mint Magyarorszáé. 1982-ben például az egy főre jutó GDP Ausztriában 8835 amerikai dollár volt, míg Magyarországon 1965 dollár (KSH 1985). Ezzel Ausztria 111%-kal az OECD átlaga fölött, Magyarország pedig 53%-kal alatta maradt. Az eltérés 1996-ra tovább növekedett: az egy főre jutó GDP Ausztriában elérte a 25 556 dollárt, míg Magyarországon csupán 4504 dollár volt.³ Ha a modernizációs logika helytálló, akkor a nemi egyenlőtlenségnek Ausztriában kisebbnek kellene lennie, mint Magyarországon.⁴ Ezen belül is, a többi változó hatását kiküszöbölve, és a fizetett alkalmazásban állókra szorítkozva, a nők esélye a vezető pozícióba való előléptetésre nagyobb kell legyen Ausztriában, mint Magyarországon, mivel a profitban érdekelt munkaadók várhatóan kevésbé fogják előléptetési döntéseiket nemi elfogultságokra alapozni, helyette inkább a profitot termelő emberi tőkét veszik majd figyelembe. Ha tehát ebből a szempontból azonos adottságú nőket és férfiakat hasonlítunk össze, nincs okunk nagyobb különbséget várni előrejutási esélyükben. Ugyanakkor az államszocialista vezetők kinevezői önkényesebben diszkriminálhattak, hiszen az ő döntéseikben feltehetőleg nem a gazdasági hatékonyság volt az elsődleges szempont.

A fenti álláspontot képviselve számos kutató mutat rá a férfi és női munkaerő helyzetének hosszú ideje tartó társadalmi egyenlőtlenségére Kelet-Európában. A nők, még ha képzettségük és munkában szerzett tapasztaltuk hasonló is volt a férfiakéhoz, alacsonyabb fizetést kaptak (Koncz 1985, Sorensen 1995), rosszabb esélyük volt az előmenetelre (Nagy 2001) és kisebb arányban fejtettek ki politikai tevékenységet (Szelényi, Sz. 1987). Noha az 1950-es évek elején Simone de Beauvoir csodálattal írt a Szovjetunió nőpolitikájáról, 1956 után a legtöbb kutató egyetértett abban, hogy az államszocialista törvényhozók nem tüntették el a nemi egyenlőtlenségeket és diszkriminációt a kommunista korszakban. Ráadásul, legalábbis néhány területen, a magyar politikaformálók éppenhogy kevésbé ügyeltek a „modern” nemi kérdéskörökre, mint nyugati megfelelőik. A kommunista pártkáderek rendszerint a szőnyeg alá söpörték a szexuális zaklatás, a homoszexualitás, a nemi és a családon belüli erőszak problémáit, pedig ezek a kérdések nyugaton már ekkor viták és reformok tárgyává váltak (Corrin 1993). Ezekben az esetekben a gazdasági elmaradottság bizonyíthatóan politikai és törvényhozói konzervativizmusba transzformálódott éppen azokon a területeken, amelyek fontosak a nők társadalmi helyzetének meghatározása szempontjából.

³ Ha a valuták vásárlóértékét vesszük figyelembe, akkor az értékek valamivel közelebb kerülnek egymáshoz, de az eltérés így is jelentős marad. Eszerint az egy főre jutó GDP Ausztriában 22.100 dollár, míg Magyarországon 9.300 dollár volt 1996-ban.

⁴ Tovább erősíti ezt a hipotézist az a tény, hogy a kapitalista gazdaságban nagyobb a szolgáltató szektor szerepe, ahol a nők esélyei tradicionálisan jobbak. Így tehát még posztindusztriális körülmények között is azt várnánk, hogy az osztrák munkaerőpiac kedvezőbb körülményeket teremt a nemi egyenlőtlenségek csökkenésére.

A második alapvető megközelítés a patriarchátus univerzális erőit, pontosabban a férfiak kivételezett helyzetük módszeres megőrzéséhez és fenntartásához fűződő érdekét hangsúlyozza az államszocialista és a kapitalista társadalmak összehasonlításánál. Részben válaszul a neo-marxista gondolkodók nemi viszonyok területén észrevehető érdektelenségére, a radikális feministák a hetvenes években úgy érveltek, hogy a férfiuralom független a társadalmi rendszertől és lényegében nem változik az idők során (például Rich 1986, Firestone 1970). Nem várható tehát ebből a szempontból érdemi különbség Ausztria és Magyarország – a gyártulajdonos és a pártkader férfiek – között. A patriarchátus teoretikusai szerint a politikacsinálók azért bátorították a nőket, hogy lépjenek be a munkaerőpiacra, hogy kiragadhassák őket férjük és apjuk ellenőrzése alól, ám a kvóták és az állami propaganda célja nem a nők emancipációja és a nagyobb egyenlőség létrehozása volt, hanem kizárólag a pártvezetők gazdasági és politikai uralmának fenntartása. Ráadásul, ami még rosszabb, a nők emancipációjának folyamatos és hangos kinyilatkoztatása leértékelte magát a nemi egyenlőség eszméjét. Ennek következtében különösen nehézé vált autonóm és legitim követeléseket megfogalmazni a nemi diszkriminációra kérdésében az államszocialista uralom politikai ellenzékében még a rendszer bukása után is (Neményi 1994, Adamik 1997, Goven 1993).

Az empirikus alátámasztás érdekében a kutatók a magyar nemi viszonyok számos olyan vonatkozására mutattak rá, melyek erősen emlékeztetnek a nyugati kapitalista mintákra. Ilyenek például a munkamegosztás a háztartásokban (Andorka et al. 1990, Frey 1996), a foglalkozási szegregáció mintái (Szalai 1991, Koncz 1994), az iskolai és értelmiségi pályák megosztottsága (Hrubos 1994), a kereseti különbségek (Koncz 1985), a nők alulreprezentáltsága a vezető pozíciókban (Nagy 1999, Vicsek 2000) és a politikában (Szelényi, Sz. 1997) sőt még a szegénység elnőiesedése is hasonló trendeket mutat az államszocialista Magyarországon mint a kapitalista Ausztriában. A nemi egyenlőtlenségekkel és diszkriminációval kapcsolatos attitűdök vonatkozásában is igaz a fenti állítás. Vinello és Siemienska (1990) tanulmányukban azt találták, hogy a lengyel nők ezzel kapcsolatos véleménye közelebb áll néhány nyugati kapitalista ország állampolgárainak nézetéhez, mint az államszocialista régióbeli kortársaikéhoz (vagy lásd Tóth nd.).

Azért jellegzetes nemi különbségeket is megfigyelhetünk az államszocialista és a kapitalista társadalmak között. Így például, mint az közismert, az államszocializmusban a legtöbb nő fizetett állásban (Ladó 1991, Frey 1997) és – ellentétben a kapitalista államokkal – többnyire teljes munkaidőben dolgozott, továbbá nem szakította meg hosszabb időre pályafutását a házasság után sem (Eberhardt 1991). Sok nő már a hetvenes években beléphetett nyugatabbra ekkor kizárólag férfiak által uralt oktatási területekre (Hrubos 1994) és az 1980-as években a nők aránya legalábbis egyes országos hatáskörű döntéshozó testületekben (mint például az Országgyűlés vagy a Központi Bizottság) magasabb volt, mint a legtöbb liberális nyugati kapitalista társadalomban. Ilyen és hasonló ellentmondások figyelembe vételére a patriarchátus hipotézis egy „puhább” megfogalmazását javaslok, amely megengedi a mértékbeli különbségeket, de nem feltételez lényegi eltérést a férfiuralom minőségében, folyamatában. E szerint a módosított álláspont szerint a magyar társadalompolitika átmenetileg féken tartotta a nemi diszkriminációt a munkahelyeken. Ám a patriarchátus nem szűnt meg, a nőkről szóló kommunista retorika csak a felszín alá (vagy a családi élet viszonylag zártabb

körébe) kényszerítette a nemi elnyomás intézményeit. (Hasonlóan, például az etnikai feszültségekhez és diszkriminációhoz.) Ennek eredményeként a nők időlegesen talán kicsit szabadabban jutottak bizonyos fizetett állásokhoz és vezető beosztásokhoz. Várható azonban, hogy a rendszer összeomlásával annak pozitív hatásai is eltűnnek, és a férfifurakom hevesen újraéled, mivel a nemi viszonyok és a patriarchális érdekek mélysége és jellege nem változott meg alapvetően az elmúlt negyven év alatt.

A harmadik megközelítés az ország politikai és gazdasági berendezkedésére jellemző társadalmi intézményeket emeli ki (mint például a nemi ideológia, a nőmozgalom ereje és története, bérezési és foglalkoztatási politika, a munkaerő szerkezete, az előmeneteli pálya értelmezése, stb.), és azt állítja, hogy ezek magyarázzák a nemi egyenlőtlenségek eltérését az egyes országokban. E megközelítés egyik példája Maria Charles (1992) munkája, amely a nemi jogok (abortusz, gyermekgondozási szabadság, és a nemi erőszakra vonatkozó törvények) fontosságát hangsúlyozza a nyugati kapitalista országok foglalkoztatási szegregációjában mutatkozó eltérések magyarázatára.⁵ Ez, és az utóbbi időben született számos hasonló tanulmány azonban – noha módszertanilag és irányultságukat tekintve informatívak – nem közvetlenül relevánsak a kelet-európai hatalmi különbségek kutatásában. Jobban kapcsolódik a témához az utóbbi idők egyetlen olyan tanulmánya, amely a menedzseri hatalomhoz jutás lehetőségeiben mutatkozó nemi különbségeket vizsgálja különböző fejlett kapitalista társadalmakban. Eric O. Wright és szerzőtársai (1995) arra az eredményre jutnak, hogy az előmeneteli ranglétra tetején található nemi egyenlőtlenséghez jelentősen hozzájárul egyrészt a nőmozgalom ereje és ideológiája, másrészt a vezetői réteg létszáma. Ez a magyarázat azonban ismét nem alkalmazható közvetlenül Magyarországon és Ausztrián összehasonlításakor, mivel a menedzseri réteg létszáma nagyon hasonló a két országban (lásd 2. táblázat) és a független, nem elkötelezett nőmozgalom pedig igen gyenge. Vizsgálhatók azonban más olyan intézményesített mechanizmusok, amelyek jellemzőek az osztrák kapitalizmusra, illetve a magyar államszocialista társadalomra, és amelyek hozzájárulhattak a nemi egyenlőtlenség mértékének eltéréséhez. Szelényi Szonja (1998) szerint, az erős és intézményesített állami elkötelezettség a nemi (de nem az osztály-) egyenlőtlenségek megszüntetése érdekében hozzájárult a háború előtti és utáni női generáció munkaerőpiaci helyzetének javulásához Magyarországon. Különösen a nők gyors munkaerőpiaci és oktatási intézményekbe történő befogadása, továbbá a nőbarát szülési és anyasági szabadságot biztosító szabályozások, a háztartási feladatok legalább részleges társadalmasítása (mint például az ingyenes bölcsődék és óvodák, napközis iskolák, a munkahelyi étkezés támogatása) számos nő számára lehetővé tette, hogy magasabb beosztású, nagyobb presztízsű munkákra pályázzanak a munkaerőpiacon. Ha ez így van, akkor ezek a lehetőségek alapvetően megváltoztatták a nemi viszonyokat: megerősítették a magyar nők helyzetét a fizetett munka világában az államszocializmus alatt, és tartalékot jelentettek annak összeomlása után is. Mindezek hiánya pedig komolyan megnehezítette a nők munkahelyi előbbjutásának esélyeit Ausztriában.

⁵ Az összehasonlító feminista kutatások területén számos tanulmány vizsgálja a nemi ideológia szerepét, a nőmozgalom politikai erejét és történetét, a politikai csoportosulásokat, az EU szerepét, stb. a jóléti rendszerekben kialakuló nemi egyenlőtlenség magyarázatára (például Sainsbury 1996).

Hipotézisek

A fentiekben bemutatott három álláspont meglehetősen különböző előrejelzéssel szolgál a hatalomban mutatkozó nemi különbség mértékére, formájára és eredetére vonatkozóan Ausztriában és Magyarországon. Öt kérdéskört fogok vizsgálni a következőkben. Az első a nemi különbségek *mértékére* vonatkozik, vagyis arra, hogy Magyarországon vagy Ausztriában volt-e a nőknek jobb lehetőségük a hatalomban való részvételle? Az iparosítási hipotézis azt jósolja, hogy Ausztriában – mivel modernizációs és iparosodási szintje magasabb – kisebb a nemek közötti különbség, mint az elmaradottabb Magyarországon, különösen, az emberi tőke tényezőivel való kontrollálás után. A patriarchátus elmélet viszont nem vár szisztematikus, jelentős eltérést a két ország között ebben a vonatkozásban. Ha viszont azt találjuk, hogy Magyarországon a nemek közötti szakadék kisebb és az évek során jelentősen csökkent, akkor a két ország közötti eltérés magyarázatához speciálisan államszocialista intézményeket kell keresnünk, mint pl. a szociálpolitika, a jogi szabályozások és a politikai gyakorlat.

A második kérdéskör a menedzseri hatalom *különbőle területein található nemek közötti különbségekre* vonatkozik. A három elmélet által adott előrejelzések a nők és férfiak különböző menedzseri területek és hatalmi szintek közötti eloszlását is másképpen jósolják. Walder és szerzőtársai (2000, lásd még Walder 1995) azt állítják, hogy a kommunista Kínában a káderek és a professzionális menedzserek két különböző hatalmi pályát futnak be, melyek közül mindegyik másféle készségeket és képzettséget igényel. A szerzők ugyan nem értelmezik modelljük e vonatkozását, statisztikai analízisük mégis jelentős eltérést tár fel a két pálya között a nemek viszonylatában is: a nőknek több esélyük van az előmenetelre a professzionális/gazdasági területen, míg több nehézséggel szembesülnek, ha a nagyobb presztízsű politikai/káder pozíciókra akarnak szert tenni (2. és 3. táblázat Walder et al. 2000: 200–201).

Magyarországon azonban – eltérően a kommunista Kínától – a káder pozíciók (és az adminisztratív pozíciók az államapparátusban) kevésbé voltak jövedelmezőek és kisebb presztízszt jelentettek, mint a gazdasági/professzionális szféra menedzseri pozíciói.⁶ Indokolt tehát feltételeznünk, hogy a férfiak száma magasabb az utóbbi területen, mivel – a patriarchális hipotézis értelmében – minél fontosabb egy pozíció (horizontálisan és vertikálisan egyaránt) annál több férfi képes azt monopolizálni. Az iparosítási hipotézis előrejelzése ennek éppen az ellenkezője: minél piacorientáltabb egy terület, annál inkább az várható, hogy egyenlőség (vagyis a férfiak kisebb mértékű felülreprezentáltsága) jellemzi. A gazdasági/professzionális szféra sokkal inkább a piaci logika alapján működik, mint az állami bürokrácia, ezért a nőknek jobb esélyük kell, hogy legyen az előbbi területen mindkét országban (természetesen Ausztriában inkább, mint Magyarországon).

A hatalom elérésének akadályai. Az nemi egyenlőtlenség pusztán mértéke semmit sem mond azon folyamatok különbségéről, amelyek a nők hatalomból való kirekesztését eredményezték a két országban. Ha a külső hatásokat hangsúlyozzuk (amilyen az iparosítás vagy a patriarchális érdekek), akkor nincs okunk, hogy ebben a vonatkozás-

⁶ Ez különösen vonatkozik a magyarországi államszocialista korszak második felére és a közepes vagy alacsonyabb szintű hatalmi pozíciókra. A Politikai Bizottság tagjainak természetesen óriási volt a hatalmuk volt, de közülük viszonylag kevesen kerültek be a népesség véletlenszerű mintájába.

ban érdemi különbséget feltételezzünk Ausztria és Magyarország között. Az iparosítási logika szerint a nők akkor rekesztődnek ki a magasabb hatalmi pozíciókból, ha nem rendelkeznek a szükséges minőségű és mennyiségű emberi tőkével. Tudjuk, hogy az emberi tőke (különösképpen az iskolai végzettség) az államszocialista rétegződési folyamatokban is lényegesen befolyásolja a státus elérését (Róbert 1991), és hogy Magyarországon a nők a férfiakéhoz hasonló iskolai végzettséggel és munkaerőpiaci tapasztalattal bírtak. A második hipotézis szerint – a patriarchális elmélettel összhangban – a nők kirekesztése nem képességbeli vagy bármiféle képzettségbeli különbségen alapul, hanem kizárólag a nemükön. Végül az államszocialista institucionalisták a képességek különféle fajtáit azonosítják, amelyek hasznosak lehetnek a hatalom megszerzésében, és azt feltételezik, hogy ezek a társadalom szerkezetétől függően különböznek. Eyal és szerzőtársai (1998) amellet érvelnek, hogy míg a kapitalista országokban a tanult képességek (kulturális tőke) mennyisége befolyásolja az intragenerációs mobilitást, addig az államszocializmusban egy másik tőkefajta, a párttagság és a politikai lojalitás, vagyis a társadalmi/politikai tőke játssza ezt a szerepet. Ezt a gondolatmenetet követve a harmadik, intstitucionalista hipotézis az, hogy a nők mindkét országban el voltak zárva a hatalomba való bejutáshoz szükséges erőforrásoktól, de az adott erőforrások országonként, a társadalmi berendezkedésnek megfelelően különböztek. A politikai tőke szolgálta ezt a célt Magyarországon míg a képzettségi/kulturális erőforrások Ausztriában. Más szóval, a férfiuralom különféle módokon valósult meg a két országban, a nőket visszatartó akadályok a társadalmak rétegződési rendszerének különböző pontján helyezkedtek el.

A hatalom elnyerésének feltételei. Bár a nők hatalomból való kizárása mindkét országra jellemző, azért mind Ausztriában, mind Magyarországon találhatunk nőket a menedzserek között. Milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük a női vezetőknek keleten és nyugaton? A patriarchátus elmélet és az iparosítási hipotézis szószólói – mindkét csoport főként kapitalista társadalmakat ír le – azt várják, hogy azok a nők lesznek sikeresek a kapitalista munkaerőpiacon, akik a férfi karriermintákat követik. Olyan nők kerülnek hatalmi pozíciókba, akik nem házasodnak meg és így nincsenek háztartási kötelezettségeik, magasabb iskolázottságúak a férfiaknál, valamint keményebben és többet dolgoznak. Amennyiben az államszocialista intézményeknek sikerült a fizetett munka és a munkaerő nemi tartalmát megváltoztatniuk, akkor a következő alternatív hipotézist javasolhatjuk: az államszocialista Magyarországon a nőket nőkként fogadták be a hatalomba, nem pedig tökéletlen férfikként. Az államszocialista társadalmakban a házasság és a reprodukciós kötelességek nem jelentenek akkora hátrányt a nők hatalomhoz jutásában, mint egy kapitalista társadalomban. A menedzser nők továbbá nem több, hanem másfajta erőforrással rendelkeznek, mint a férfiak, ami esetleg másféle hatalmi pozíciókba vezetheti őket.

Hosszú távú hatások. Az utolsó megvizsgálandó kérdés az államszocializmus hosszú távú hatásaira vonatkozik. Milyen irányban változott a különbség férfiak és nők között a rendszer politikai bukása után? Ha az iparosítás a nemi egyenlőtlenség csökkenésének fő tényezője, akkor a két ország közötti különbségek fennmaradását, sőt erősödését figyelhetnénk meg 1989 után. Az is lehetséges, hogy a mindeddig elfojtott férfiuralom felbukkanása kisöpri majd a nőket abból a kisszámú pozícióból is, amit eddig megszereztek. Ezzel szemben az államszocialista intézményeken alapuló hipotézisből az következik, hogy a nők megtartják pozíciójukat, legalábbis közvetlenül az államszo-

cializmus átalakítása után, mivel az emancipációs terv a jogosítványoknak feltételezhetően olyan tág körét biztosította, amely nem tüntethető el egyik napról a másikra.

Adatok és változók

A fenti hipotézisek teszteléséhez szükséges statisztikai elemzéshez az 1982., 1988., és 1996. évi osztrák microcenzust, valamint a magyar Központi Statisztikai Hivatal által végzett 1992 évi mobilitás vizsgálat adatait használtam.⁷ Ausztria vonatkozásában különböző felméréseket használtam a három évre, mivel ezek az adatok hozzáférhetőek, noha nem teljesen azonosak voltak. Az 1972-es évre egy „virtuális kohorszt” képeztem.

Magyarországon az 1992. évi adatokat használtam a minden korábbi időszak szimulálására. A keresztmetszeti adatok használatát időbeli vizsgálatokhoz az teszi szükségessé, hogy bár a magyar Központi Statisztikai Hivatal minden tíz évben hasonló mobilitási felméréseket végzett, 1983-ban és 1973-ban volt egy fontos és nem teljesen ártatlan különbség a 92-es adatokhoz képest: a párttagságra vonatkozó információ nem szerepelt a kérdőívben. Ezért voltam kénytelen az 1992. évi kérdőív adataira korlátozni a vizsgálódást, amelyben ez a rendkívül fontos változó hozzáférhető volt. Szerencsére 1992-ben a megkérdezettek foglalkozásának, képzésének és családi életének teljes történetét feljegyezték, ez tette lehetővé előző korosztályok szimulációját. Ha az 1992. évi adatbázis (megfelelően súlyozva) a teljes lakosság reprezentatív mintáját adja, akkor jogos annak feltételezése, hogy az 1982. évi lakosságnak is elfogadható mintája. Természetesen az 1992. évi mintából hiányoznak azok a személyek, akik meghaltak az 1982 és 1992 közötti tízéves időszakban, ezért nem szerepelhettek a későbbi felmérésben. E probléma enyhítésére az elemzés során minden évben csak a 20 és 50 év közöttieket vettem figyelembe. A felső korhatár bevezetése csökkenti (de nem küszöböli ki teljesen) a különféle társadalmi csoportok eltérő halandósági rátájának hatását. Az 1972. évi adatok ennek következtében még bizonytalanabbak, mint az 1982. éviéek, ezért óvatosan kell értelmezni őket. A halandósági valószínűségek eltérése miatt az 1992 előtti „virtuális” mintákban felülreprezentáltak a fiatalok, a nők, a városi környezetben lakók és a jobb anyagi hátterűek.⁸

Az időpontok kiválasztásában egyrészt az államszocializmus története játszott szerepet, másrészt az adatok hozzáférhetősége. Az 1970 előtti korszakot nem tudtam tanulmányozni, mivel nem álltak rendelkezésemre adatok. Vizsgálatom középpontja az 1982. év, a konszolidált államszocializmus időszaka, amikor még távoli a rendszer összeomlása, és a társadalmi és a politikai rendszer már teljes lendületben van. Az 1980-as évekre Ausztria éppen kilépett az „osztrák csoda”-ként emlegetett hatalmas bővülés és példátlan háború utáni növekedés korszakából. Az olajjárvány a késői 1970-es és a korai 1980-as években átmenetileg megakasztotta a folyamatos gazdasági

⁷ A minta nagysága Ausztriában 40 688, 63 072 és 64 485 a három különböző évben, míg Magyarországon mindhárom évben 29 002.

⁸ Jórészt az 1982. évi adatok rendelkezésre állásának köszönhetően tudtam némi összehasonlítást végezni. Amikor redukáltam a modelleket (a párttagságot kifejező változó nélkül) és összehasonlítottam az eredményeket a 92-es és a 82-es adatbázis alapján, vagyis az 1982. évi virtuális korosztályt összevettem a tényleges 1982-es felmérés korosztályával, csak jelentéktelen eltérések adódtak. (Ezeket a táblázatokat itt nem közlöm, de kérésre hozzáférhetőek.)

gyarapodást, de nem olyan mértékben, mint más nyugati társadalmakban és az 1980-as évek elején jelentkező munkaerőhiány arra készítette a kormányt, hogy a nők (és a külföldi munkások) felé forduljon és újragondolja munka- és családügyi politikáját. Ezen a ponton kezdjük tehát az elemzést.

A függő változók értelmezése: menedzserek

A következőkben tárgyalandó modellek kulcsfontosságú függő változója a menedzseri pozícióba kerülés esélye. Hogyan is definiáljuk tehát a „menedzseri pozíció”-t? Elméletileg azokat az embereket szeretném megvizsgálni, akik a társadalmi hierarchia csúcán formális hatalmi pozíciót birtokolnak. Kizártam azokat az értelmiségieket, akiknek nincs hivatalos rangjuk, noha néhány közismert szabadúszó gondolkodó befolyása a döntéshozatalban jelentős lehet, különösen Kelet-Európában. Hatalmukat és presztízsüket azonban, sajnálatos módon, túlságosan nehéz felbecsülni és mérni.

Még ezt a leszűkített fogalmat is számos módon lehet értelmezni. Eric O. Wright és szerzőtársai (1995) például három dimenziót használnak a foglalkozási hierarchia csúcsának leírására: különválasztják a döntéshozói hatalom, szankcionálási hatalom és a formális menedzseri pozíció dimenzióit. McGuire és Reskin (1993) ugyancsak három dimenziót kombinálnak a vizsgált személy hatalmi szintjének elemzéséhez. Nekem nem állt rendelkezésemre ilyen részletes mérési eredmény a magyar és osztrák felmérésekben, mindazonáltal megnyugtató, hogy azok, akik több dimenziót használtak sem találtak jelentékeny eltéréseket ezek között. Megengedhető ezért a hatalom egyetlen dimenziójára összpontosítani, éspedig a hatalmi hierarchiában elfoglalt formális pozícióra, bízva abban, hogy ez magában foglalja a szükséges információ nagy részét.

A „formális hatalmi pozíció” operacionalizálására mindkét ország esetében a foglalkozási osztályozást használtam. Az így származtatott menedzser kategória két potenciálisan fontos csoportot nem vett figyelembe: az egyéni vállalkozó menedzsereket és a kékgalléros művezetőket. Mivel az önálló vállalkozás lényegesen jelentősebb volt Ausztriában, mint az államszocialista Magyarországon az 1980-as évek elején, ezért az összehasonlíthatóság érdekében kénytelen voltam vizsgálataimat az „alkalmazott menedzser” kategóriára szűkíteni. A külön egyes országokra vonatkozó modellekben azonban összehasonlítom az osztrák vállalkozó és alkalmazott menedzsereket.

A magyarországi felmérésben rendelkezésre áll egy nagyon részletesen kidolgozott változó, amely a megkérdezett személy pozícióját az alkalmazotti hierarchiában több mint hatvan kategóriával írja le, ennek köszönhetően finomíthattam az osztályozást. Ausztria vonatkozásában az információ sokkal aggregáltabb volt, így munkahelyi titulusokra kellett támaszkodnom a meglehetősen furcsa osztrák csoportosítási rendszer szerint. Végülis mindkét országban azok a fehérgalléros menedzserek kerültek a kiválasztottak közé, akik mások munkáját felügyelik, vagy jelentős befolyásuk van a munkafolyamatokra. Ilyenek például az iskolaigazgatók, üzemvezetők és helyetteseik, az állami, kormányzati és gazdasági szervezetek osztályvezetői és helyetteseik, főmérnökök, vállalati részlegek igazgatói, óvodavezetők, üzletvezetők, stb. A 20 és 50 év közötti gazdaságilag aktív népesség mintegy 4-5%-a tartozik a fenti kategóriába, amelyre a továbbiakban a „hatalmi pozíció”-ban lévő, vagy „menedzser” elnevezést fogom használni.

1. táblázat
A modellekben szereplő változók eloszlása

	Magyarország				Ausztria			
	1972	1982	1988	1992	1972	1982	1988	1992
Beosztott menedzser	4,9	5,1	5,6	6,2	3,4	4,1	3,9	5,1
Csúcsmenedzser	–	1,7	–	–	–	–	–	–
Gazdasági vezető	–	4,6	–	–	–	3,2	–	–
Államhivatalban vezető	–	0,5	–	–	–	0,9	–	–
Vállalkozó vezető	–	–	–	–	3,4	5,4	5,9	4,8
Nők	50,0	49,8	49,2	48,7	45,3	36,0	39,5	42,0
Városi munkahely	71,9	73,6	74,5	76,0	36,1	35,8	38,0	37,3
Házasság	79,2	79,7	77,1	74,5	83,0	64,8	60,7	57,7
Felsőfokú végzettség	7,9	10,0	11,8	13,9	3,3	2,8	6,4	8,2
Szülők felsőfokú	–	5,9	–	–	–	1,8	–	–
Felsőbb osztály	–	7,4	–	–	–	6,2	–	–
Párttagság	10,1	9,6	9,3	8,4	–	–	–	–
Életkor (átlag)	34,4	34,9	35,8	36,2	35,5	34,9	34,9	35,6
N	11651	12825	12600	10831	16984	15372	18392	19821

Magyarországon a menedzseri státuszt három dimenzióban vizsgálom. Az első az általános menedzser kategória a fent definiált értelemben. Ezen túlmenően különbséget teszek a professzionális/gazdasági, illetve a politikai/állami szférában hatalmi pozícióval rendelkezők között. Az előbbieket létszáma nagyobb, a lakosság mintegy 4,6 százalékát jelenti, míg az utóbbi csoport kicsi (0,5%). Az elemzés egy részében a csúcsmenedzsereket különválasztottam a lakosság többi részétől. A csúcsmenedzserek (kevesebb, mint a lakosság 2%-a) az általános menedzser kategórián belül külön csoportot jelentenek, a részletes magyar osztályozás szerint ők a (kisebb vagy nagyobb) vállalatok vagy más intézmények legfelső vezetői.

Ausztriában is többféleképpen mértem a menedzseri státuszt, de ezek egy része más, mint amelyeket Magyarországra értelmeztem. Az általános menedzseri kategória mellett – ide tartoznak az adminisztrációban és a gazdasági vállalkozásokban alkalmazott közepes és magasabb beosztású vezetők (4,1%) – különválasztottam azokat a vállalkozó menedzsereket, akik maguk vezetik a cégüket és legalább egy alkalmazottjuk van (5,4%). Ausztriában megkülönböztethetjük az államigazgatásban (0,9%) és a gazdaságban alkalmazott menedzsereket (3,2%).

A független változók operacionalizálása

A modellekben használt független változók: a nem, a kor, a párttagság, a felsőfokú végzettség, a családi állapot, a munkahely városi jellege, az apa osztályháttere és mindkét szülő iskolai végzettsége. Korábbi kutatások szerint e változóknak szignifikáns hatásuk van a hatalomra jutás lehetőségére mind az államszocialista mind a kapitalista társadalmakban (Wolf–Fligstein 1979, Reskin–Ross 1992, Wright et al. 1995, stb.).⁹

A kort, mint változót években definiáltam, míg a többi független változó dichotóm, igen-nem értékű. Minél idősebb valaki annál nagyobb az esélye arra, hogy menedzseri pozícióban legyen, de mivel a modellem nem vette figyelembe az 51 év felettieket, ezért nem volt szükség a kor négyzetét is változóként használni. Az átlagos életkor így az általam használt mintában 1982-ben 35 év Magyarországon és Ausztriában is.

Az iskolázottságot a végzettséggel kódoltam, mivel a hatalomba kerülés szempontjából a végzettség fontosabb az oktatásban eltöltött évek számánál. Egyes esetekben a felsőfokú végzettség az állás betöltésének feltétele, ebből következően a lényeges választóvonal a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és az azzal nem rendelkezők között húzódik, ezért úgy döntöttem, hogy olyan változót vezetek be, amely éppen ezt fejezi ki. Magyarországon sokkal több megkérdezettnek volt felsőfokú (egyetemi vagy főiskolai) végzettsége (a 20 és 50 év közötti, gazdaságilag aktívak 10 százaléka 1982-ben), mint Ausztriában (2,8%), ami a két oktatási rendszer különbözőségét demonstrálja.

További változóként bevezettem a megkérdezett személy családi kulturális tőkéjét. A változó értéke 1, ha az illető legalább egyik szülőjének volt felsőfokú végzettsége, egyébként értéke 0. Még ha el is tekintünk az egyén iskolázottságától és anyagi háttérétől, a szülők kulturális tőkéjének akkor is lényeges hatása kell legyen a társadalmi helyzet újratermelésére, és direkt módon is hozzájárulhat az illető hatalomszerzési képességéhez.

A családi háttér egy másik mutatója megkülönbözteti az alsó és középosztálybeli illetve a felső osztálybeli válaszolókat. Azt kódoltam felső osztálybelinek, akinek családja jelentékeny földbirtokkal vagy más termelőeszközzel rendelkezett, vagy ahol a családfő magas menedzseri beosztásban volt. Ez a csoport magába foglalja a tőkések (Ausztriában és a háború előtti Magyarországon), továbbá a magas szintű és jól fizetett szakembereket; a vizsgált személyek mintegy 6,5-7,5%-a tartozott ebbe a csoportba.

A politikai tőke mutatójaként Magyarországon a kommunista párttagságot használtam. Ez nem csak az egyén politikai elkötelezettségét és meggyőződését fejezi ki, hanem a politikai elit hálózatához való kapcsolódását is (Böröcz–Róna-Tas 1995, Eyal et al. 1998). Magyarországon 1992-ben a gazdaságilag aktív népesség mintegy 10 százaléka ismerte el, hogy tagja volt a kommunista pártnak. Mivel ekkor már az egykori kommunista párttagság hátránynak számíthatott, a mintában a tényleges párttagság némileg (és sajnálatosan) alulbecsült.

⁹ Voltak ugyan adataim a válaszoló munkatörténetéről, de a felmérésből nem derült ki, hogy a megkérdezett mennyi ideig végzett egy-egy munkakört, mivel lehetetlen volt megkülönböztetni a munkahelyen belüli állásváltásokat, illetve nem lehetett elkülöníteni a horizontális mozgást vállalatok és beosztások között. Ezért nem tudtam figyelembe venni az egyazon munkahelyen eltöltött időt mint változót, amelyet pedig hasonló modellekben szignifikánsnak találtak.

További kontrollváltozók: a családi állapot, amelynek várhatóan eltérő hatása lesz a férfiakra és a nőkre (Reskin–Ross 1992), illetve a lakóhely városi vagy vidéki jellege. Ez utóbbit a két országban nem lehetett teljesen azonos módon értelmezni, mivel a két felmérés másként kódolta a települések méretét. Így aztán, noha a városi-vidéki megkülönböztetés mindkét országban fontos, a két ország direkt összehasonlítása ebből a szempontból nem lehetséges.

Eredmények

A nemi egyenlőtlenség mértéke 1972 és az 1990-es évek között.

A vezető pozíció kivívásának tekintetében a nemi különbség 1972-ben mindkét országban jelentős volt (lásd 2. és 3. táblázat; ez az állítás igaz mint a kontrollváltozók nélküli, mint az azokat tartalmazó egyenletekre, a kettő között nincs is jelentős különbség.) Ausztriában 1972-ben a nők esélye nagyjából egyötöde volt a férfiakénak, Magyarországon mintegy kétötöde.¹⁰ Egy évtizeddel később, 1982-ben, Ausztriában a nemi egyenlőtlenség gyakorlatilag változatlan maradt, lényegesen csökkent azonban Magyarországon.¹¹ Ez az a pillanat, amikor az államszocialista emancipációt segítő intézmények hatása a legerőteljesebben érzékelhető. 1982-ben a hatalmi szakadék (a nettó és a bruttó – azaz a kontrollváltozókat is figyelembe vevő – nemi különbség szempontjából egyaránt) *feleakkora* Magyarországon, mint Ausztriában: a nők esélye a menedzserré válásra a férfiakénak 55 százaléka Magyarországon és hozzávetőlegesen 22 százalék Ausztriában.¹² 1989-ig, az államszocialista korszak végéig, a trend nem változott számottevően, noha Ausztriában a nők már kezdtek előbbre lépni. Ennek ellenére a nemi egyenlőtlenség a munkahelyi hatalomgyakorlásban nagyban különbözött a két országban, a nők relatív esélye a menedzseri hatalom megszerzésére majdnem kétszer akkora volt Magyarországon, mint Ausztriában még a huszadik század legvégén is.

¹⁰ Egyetlen modellen belüli interakciós hatásokat vizsgálva szintén statisztikailag szignifikánsak az itt bemutatott különbségek a $p < 0,05$ szinten.

¹¹ Ismételten rá kell mutatnunk, hogy a minta mindkét országra a gazdaságilag aktív népességre (a húsz és az ötven év közöttiekre) korlátozódott, ami Ausztriában jobban leszűkíti a nők körét, mint Magyarországon. Az eltérés mértéke nagyobb lenne, ha mindkét országra a teljes népességet vennénk figyelembe.

¹² Ha Wright és szerzőtársai (1995) tanulmányukban figyelembe vették volna Magyarországot és Ausztriát, akkor azt találták volna, hogy Magyarország a formális hatalomban megjelenő bruttó nemi egyenlőtlenség általuk kidolgozott listáján az alsó harmadba kerül, míg Ausztria valahova a felső harmadba (Wright et al. 1995: 4. táblázat).

2. táblázat**Logisztikus regressziós együtthatók. Fügő változó: menedzser. Magyarország.**

	1972		1982		1988		1992	
Nők	-1,01 (,09)	-,91 (,09)	-,59 (,08)	-,57 (,09)	-,44 (,08)	-,44 (,08)	-,39 (,08)	-,40 (,08)
Kor	–	,02 (,005)	–	,03 (,005)	–	,05 (,005)	–	,05 (,006)
Városi	–	,22 (,11)	–	,05* (,09)	–	,11* (,09)	–	,31 (,11)
Házias	–	,53 (,14)	–	,68 (,13)	–	,62 (,12)	–	,72 (,13)
Felsőfokú végzettség	–	1,99 (,09)	–	2,25 (,08)	–	2,14 (,08)	–	1,88 (,08)
Konstans	-2,58 (,05)	-4,48 (,23)	-2,66 (,05)	-5,04 (,24)	-2,62 (,05)	-5,54 (,25)	-2,53 (,05)	-5,86 (,26)
Chi négyzet	124	546	52	738	32	786	24	699
N	11 333	11 333	12 672	12 672	12 469	12 469	10 537	10 537

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Igaz azonban, hogy az 1990-es évek közepére a két ország közötti különbség lényegesen csökkent. Ez azonban elsősorban nem az államszocializmus magyarországi összeomlásának a következménye volt. Sőt, a magyar nők még folytatták térnyerésüket 1988 után, még ha lassabb ütemben is, mint az előző öt évben. Más forrásokból származó adatok is alátámasztják azt a megállapítást, hogy a nők – legalábbis a férfiakhoz viszonyítva – nem szenvedtek jelentős veszteségeket a munkaerőpiacon az államszocializmus utáni évtized első felében (Frey 1999, Van der Lippe–Fodor 1998). Nem Magyarországon, hanem Ausztriában változott meg gyökeresen ebben az időszakban a nők menedzserré válásának esélye, hiszen 1996-ra a hatalmi pozíciókban megfigyelhető nemi különbség nyugati szomszédunknál 63 százalékra csökkent (az 1972-beli 81 százalékáról).

Összességében: a hatalombeli nemi szakadék az 1970-es évek óta minden általam vizsgált időpontban kisebb volt Magyarországon, mint Ausztriában.¹³ Noha nincsenek pontos adataink a nők részarányáról a menedzseri hatalomban 1949 előtt, a munkaerőpiac és más társadalmi intézmények általános hasonlósága alapján arra következtethetünk, hogy az eltérés nagyobb része a II. Világháború után jött létre. Ehhez járul még, hogy Ausztriában kevés változás történt az 1980-as évek végéig, míg Ma-

¹³ Elvégeztem egy úgynevezett „discret time even history” analízist is, amellyel a változók hatásának időbeli változását teszteltem. Magyarországon az 1972 és 1992 közötti időszakra és Ausztriában az 1972 és 1982 közötti időszakra voltak hozzáférhető adataim és az eredmények lényegében azonosak a többváltozós logisztikus regressziós modell által kapottakkal. Mivel ez utóbbi könnyebben értelmezhető és lehetővé teszi a későbbi évekre vonatkozó osztrák adatok figyelembe vételét is, ezért az egyszerűbb modellt választottam. (Az elemzés részletei a Szerzőnél hozzáférhetők.)

gyarországon annál radikálisabb változások kezdődtek közvetlenül a háború után. Ez azt jelenti, hogy az államszocialista emancipációs politika viszonylagos sikereket, bár sohasem teljes egyenlőséget, biztosított a nők számára Magyarországon: a nők sokkal nagyobb valószínűséggel kerültek alacsonyabb menedzseri pozíciókba, mint magasabbakba (hasonlítsuk össze a 4. táblázat harmadik és negyedik oszlopának első sorát) és sosem értek el azonos számban magas pozíciókat, mint a férfiak. Mindamellett a nemi különbség mértéke majdnem ötven százalékkal csökkent az államszocializmus utolsó tizenöt éve során. Ausztriához viszonyítva Magyarországon a nők jelentős mértékű emancipációnak örvendtek (avagy szenvedtek el, amint azt egyesek megfogalmazzák).

3. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók. Független változó: menedzser. Ausztria

	1972		1982		1988		1996	
Nők	-1,67 (,12)	-1,44 (,13)	-1,36 (,12)	-1,33 (,13)	-1,21 (,09)	-1,39 (,11)	-,97 (,07)	-1,14 (,08)
Kor	–	,03 (,005)	–	,04 (,006)	–	,05 (,005)	–	,02 (,005)
Városi	–	,76 (,10)	–	,69 (,09)	–	,61 (,22)	–	,39 (,07)
Házasság	–	,26 (,15)	–	,34 (,12)	–	,09* (,10)	–	,03* (,08)
Felsőfokú végzettség	–	3,79 (,11)	–	-3,53 (,12)	–	3,16 (,09)	–	2,77 (,07)
Konstans	-2,89 (,05)	-5,09 (,26)	-2,84 (,04)	-5,42 (,23)	-2,86 (,04)	-5,64 (,22)	-3,59 (,07)	-4,17 (,18)
Chi négyzet	260	1528	175	1265	184	1602	184	1657
N	16 984	16 933	15 433	15 372	18 392	18 392	19 821	19 821

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Teszteltem különféle alternatív hipotéziseket annak ellenőrzésére, hogy a két ország nemi egyenlőtlenségének különbsége nem csupán a kódolás vagy a rendelkezésre álló adatok különbségének következménye-e. A 4. táblázat összehasonlító és kibővített menedzseri válási modelleket mutat be, amely modellek azonban csak 1982 esetére becsülhetők, mivel az osztrák microcenzus adatai korlátozottan állnak rendelkezésre a későbbi években.

Vajon nem magyarázhatjuk-e a két ország közötti nemi különbséget azzal, hogy Ausztriában egy kicsit elitebb menedzseri csoportot definiáltam, amely a gazdaságilag aktív népesség 4,1 százaléka, szemben a magyarországi 5,1 százalékos aránnyal? Wright és szerzőtársai (1995) azt találták, hogy a rendelkezésre álló menedzseri pozíciók pusztán mennyisége szoros kapcsolatban áll a nemi különbség mértékével. Lehetőséges-e, hogy az Ausztria és Magyarország között talált különbség ennek az eltérésnek

a következménye? E lehetőség kizárására összehasonlítottam a nemi különbségeket az összes osztrák menedzser és a magyar csúcsmenedzserek között (ez utóbbi igen válogatott csoport, kevesebb, mint a népesség 2 százaléka). A 4. táblázat negyedik oszlopa mutatja be ezt a modellt. A nemi egyenlőtlenség különbsége a két országban így ugyan kisebbnek adódott, de a magyar nők esélye csúcsmenedzserré válásra még mindig nagyobb, mint az osztrák nők esélye arra, hogy középszintű vezetővé lépjenek elő. Ebből az következik, hogy a menedzseri pozíciók kisebb aránya Ausztriában nem magyarázhatja a két ország közötti nemi különbséget.

4. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók, kiterjesztett modellek.

Ausztria és Magyarország

	Osztrák menedzserek	Magyar menedzserek	Magyar menedzserek Kiterjesztett modell	Magyar csúcsmenedzserek
Nők	-1,38 (.13)	-,57 (.09)	-,43 (.09)	-,75 (.15)
Kor	,04 (.006)	,03 (.005)	,03 (.005)	,02 (.009)
Városi	,64 (.09)	-,05* (.09)	-,06* (.10)	-,71 (.15)
Házass	,31 (.12)	,68 (.14)	,64 (.13)	,68 (.24)
Felsőfokú végzettség	3,22 (.12)	2,24 (.09)	2,09 (.09)	2,29 (.15)
Párttag	–	–	1,09 (.10)	–
Szülők felsőfokú	,38 (.19)	-,14* (.14)	-,03* (.15)	-,02* (.22)
Felsőbb osztály	1,11 (.13)	,27* (.13)	,29 (.13)	,24* (.21)
Konstans	-5,56 (.24)	-5,01 (.24)	-4,93 (.25)	-5,39 (.39)
Chi négyzet	1344	743	847	294
N	15 372	12 672	12 672	12 672

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Egy másik lehetséges probléma a modell hibás specifikációja. Ez különösen élesen vetődik fel az államszocialista Magyarország vonatkozásban, mivel az előzőekben figyelmen kívül hagytam a menedzserré válás modelljének egy nyilvánvalóan fontos változóját: a párttagságot (Szelényi, I. 1978, 1982, Walder et al. 2000). A párttagság jelentősége alapvetően más egy kapitalista demokráciában és egy államszocialista társadalomban. Magyarországon a hatalomhoz jutás elsődleges hivatalos kritériuma a politikai megbízhatóság volt, amint azt a rendszeresen kiadott párthatározatok és vezetői tájékoztatók részletesen kifejtették (*Útmutató* 1987). Ez Ausztriában természetesen nem így volt, habár tagadhatatlan, hogy a politikai elkötelezettség ott is az egyik fontos faktor az előrelépésben, különösen adminisztratív, államigazgatási pozíciókban. Még-

sem teljesen meglepő módon az osztrák microcenzus nem tartalmaz a párttagságra vonatkozó adatot. Az összehasonlíthatóság érdekében a magyarországi alapmodellből is elhagytam ezt a változót. Vajon mekkora különbséget jelent a párttagság figyelembe vétele a hatalom nemi egyenlőtlensége szempontjából? A 4. táblázat harmadik oszlopa választ ad erre a kérdésre. Ha bevezetjük a párttagságot mint kontrollváltozót, a nemi különbség Magyarországon tovább csökkent: 54 százalék nettó különbségről 35 százalékra. Ez jelentős nemi egyenlőtlenségre utal a politikai részvételben,¹⁴ de jelen vizsgálatunk szempontjából az a lényeges, hogy más tényezők bevonása után is megmarad a nemi egyenlőtlenség eltérése Magyarország és Ausztria között az egész vizsgált időszakban.

Indokolt végül egy pillantást vetni néhány kontrollváltozó hatására is. A felsőfokú végzettség sokkal erősebben kapcsolódik a menedzseri pozíció megszerzéséhez Ausztriában, mint Magyarországon.¹⁵ Másodsorban, és ez lényegesebb, míg Ausztriában a szülők végzettségének erőteljes hatása volt a megkérdezett menedzserre válási esélyére, addig hasonló direkt viszonylat Magyarországon nem mutatkozott. (Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy Magyarországon eltűnt a szülői háttér hatása a megkérdezett társadalmi mobilitására, csak azt, hogy más faktorokon, például az iskolai végzettségen keresztül érvényesült.)

A nemi szakadék egyes menedzseri területeken és a kirekesztés folyamata. Az Ausztriában és Magyarországon az előzőekben leírt különbség a nemi egyenlőtlenség terén mind az állami adminisztráció, mind a gazdasági vállalkozások területén megmutatkozott, ám különböző mértékben. (Az ebben a bekezdésben tárgyalt az adatok az 1982 évre vonatkoznak, de más években sem találunk jelentős eltéréseket.)

Ausztriában, az 1980-as években a nőknek több lehetőségük voltak a ranglétrán előrejutni gazdasági vállalatokban (6. táblázat) és különösen a magánvállalkozásokban (7. táblázat), mint az állami adminisztrációban. A bruttó nemi különbség (kontroll változók bevonása nélkül) 17 százalék volt a magánvállalkozó menedzseri pozíciókban (ide tartoznak azok, akik tulajdonosai voltak és üzemeltették a saját vállalkozásukat legalább egy olyan alkalmazottal, aki nem családtag), míg 71 százalék az ipari és a szakkivállalatok (például gyárak, vállalatok, kórházak, kulturális vállalkozások, mint amilyen az újság kiadó vagy színigazgató, stb.) és 88 százalék a szoroson vett állami bürokráciában (mint amilyenek a közepes és felső menedzseri szintek a minisztériumokban, helyi adminisztrációban, más kormányzati bürokratikus munkahelyeken, stb.). Az önálló vállalkozások, hitel-, tőke- és üzletszerzését megkönnyítette a jómódú család, és úgy tűnik a nők ezen erőforrások megszerzése terén szenvedték el a legkisebb mértékű nemi diszkriminációt. Fontos annak felismerése, hogy a legtöbb egyéni vállalkozó menedzser kicsiny, családi vállalkozás típusú üzletekben dolgozott és hatalma csak néhány alkalmazottra terjedt ki, míg a gazdasági vállalatoknál alkalmazott me-

¹⁴ A pártdokumentumokból kiderül, hogy az államszocialista korszak vége felé a párttagság mintegy harmada volt nő.

¹⁵ Ausztriában kevesebben szereztek felsőfokú végzettséget mint Magyarországon (lásd a 2. táblázatot). Talán ez az oka annak, hogy Ausztriában a felsőfokú végzettség olyan óriási előnyöket biztosított a munkaerőpiacon, jóval nagyobbakat, mint Magyarországon? Ezt megvizsgálandó, lefuttattam egy modellt, mely külön mérte a főiskolák és egyetemek hatását a vezető pozíció elérésének esélyére Magyarországon. Ekkor a két ország közötti különbség csökkent, de nem tűnt el. Ebből következően a felsőfokú képzés exkluzív jellege nem magyarázza kizárólagosan a felsőfokú végzettség jelentőségét Ausztriában.

nedzserek gyakrabban jutottak nagyobb fizetéshez, presztízshez és létbiztonsághoz. Mindazonáltal ez a körülmény, valamint a nők nagyobb esélye a profitérdekelt vállalati szektorban (a jogilag szigorúan szabályozott és bürokratikus hálózatokhoz képest) alátámasztani látszik az iparosítási hipotézist. Ausztriában a nők könnyebben szerezhettek hatalmat az erősen szabályozott és hagyományosan férfiak által uralt bürokrácián kívül, sikeresebbek voltak ott, ahol a profit iránti igény a nemi preferencia fölé kerekedett.

Fontos azonban felfigyelni a nemi különbségek jelentős csökkenésére az állami hivatalokban a kontrollváltozók, elsősorban az iskolai végzettség bevezetésekor. Ez azt mutatja, hogy a nők diszkriminációja Ausztriában már az egyetemek kapujánál jelentkezett. Tehát 1982-ben az egyik alapvető oka annak, hogy a nők nem lehettek sikeresebbek az állami bürokráciában az volt, hogy alacsonyabb számban tudtak csak végzettséget szerezni, mint a férfiak. A nők előretörték ugyan az oktatási intézményekben az elmúlt húsz évben, mégis még mindig alulreprezentáltak a felsőfokú végzettségű munkaerőn belül, így az előbb említett diszkrimináció az egész 20. században érvényesült.

Valamellyest hasonló helyzet figyelhető meg Magyarországon is, itt azonban a kulcsfontosságú akadály, amely meggátolta a nők hatalomba kerülését nem kulturális, hanem politikai jellegű volt. Az 5. táblázatban bemutatott modellek kevés különbséget mutatnak a gazdasági vállalatoknál és az állami adminisztrációban mutatkozó bruttó nemi egyenlőtlenségek tekintetében (43% illetve 45% a nők hátránya a férfiakhoz képest), ám ha a kontrollváltozókat bevezetjük az állami pozíciókban a nők fenti hátránya teljesen eltűnik! Hogyan lehetséges ez?

A menedzseri pozíció bár mindkét szektorban egyaránt igényelt végzettséget és politikai lojalitást, a hangsúly a gazdasági vállalatoknál az előbbin, az állami pozíciókban az utóbbin volt. Jelentős különbség van a felsőfokú végzettség, illetve a párttagság együtthatója között a gazdasági vállalkozások esetében (2,07 illetve 0,97 az 5. táblázat szerint), ugyanezen együtthatók viszont közel azonos nagyságúak az adminisztratív menedzseri munkák elérésének modelljében (1,56 illetve 1,53).

A nők Magyarországon az 1970-es években könnyen és a férfiakkal azonos eséllyel juthattak az oktatásba (Szelényi–Aschaffenburg 1993, Simkus–Andorka 1982, Róbert 1991), több nehézséggel kellett azonban szembesülniük a párttagság megszerzése során (Szelényi, Sz. 1987).¹⁶ A nemi különbségek radikális csökkenése a kontrollváltozók bevezetésekor arra utal, hogy a nőket ért hátrányos megkülönböztetés oka az állami és politikai hatalmi pozíciók elnyerése során (legalábbis a csúcsszint alatt) nem a közvetlen diszkrimináció volt, hanem valójában egy korábbi, a pártba történő felvételnél jelentkező diszkrimináció (vagy önkizárás, öndiszkriminalizáció). A közvetlen diszkrimináció erősebb, a párttagság jelentősége pedig kisebb volt a gazdasági szférában.

Összegezve, lényeges különbségek vannak Ausztria és Magyarország között abban a tekintetben, hogy a nők milyen fajta hatalmat szerezhettek meg.¹⁷ Ausztriában in-

¹⁶ A kommunista párt egyik állásfoglalást a másik után bocsátotta ki, amelyben a nőket a csatlakozásra biztatta. A politikai élet azonban úgy volt megszervezve, hogy a részvétel gyakran nehéz helyzetbe hozta a nőket, hiszen a gyűléseket munkaidő után tartották, a politikai oktatásra rendszerint a hétvégeken került sor, pontosan abban az időben, amikor a nők háztartási kötelezettségeik miatt gyakran nem tudtak részt venni. A személyes benyomásokat illetően a női káderek panaszkodtak arról, hogy kényelmetlenül érezték magukat a pártaktívákön bepálinkázott férfiak társaságában, vagy nem voltak meghívva fontos megbeszélésekre, amelyeket vadászkirándulásokkal összekapcsolva szerveztek. (A Szerző interjúi magyar női káderekkel, 1994.)

kább találhatunk női menedzsereket családi vállalkozóként és a gazdasági szektorban. Az iparosítási hipotézisnek megfelelően a bürokratikus államapparátus erősebben diszkriminálta a nőket, mint a profitorientált ipari vagy professzionális szektor.

Magyarországon ugyanakkor a nők kevesebb direkt diszkriminációval találkoztak az állami és a politikai pozíciókban, mint a gazdaságiakban. Ennek legalább két lehetséges magyarázata van. Először is a pártnak itt erősebb volt a közvetlen befolyása, és a pozitív diszkriminációs politika jobban érvényesült. Másodsorban számos káderpozíció alacsonyabb képzettséget és rövidebb munkaidőt igényelt, egyúttal kisebb bért is és – a korszak vége felé – sokkal alacsonyabb presztízst biztosított. Ezen tényezők összessége könnyebbé tette a nők számára a káder pozíciók, mint az ipari vállalatok vezető posztjainak elérését.

A modellek azt is megmutatják, hogy a nők kirekesztése a hatalomból másként működött a két országban. Ausztria és Magyarország esetében (eltérő mértékű) direkt diszkriminációt figyelhetünk meg. Emellett azonban mindkét országban működtek indirekt szűrők is, amelyek a hatalomba kerülés egyik fontos állomásából rekesztették ki a nőket. Bár ez az elv mindkét országra érvényes, a tényleges szűrők különbözőek voltak: az államszocialista Magyarországon a politikai tőke, a kapitalista Ausztriában az iskolázottság szolgálta ugyanazt a célt. A nemi diszkrimináció folyamata tehát mindkét országban egyszerre tükrözte és megerősítette az adott ország társadalmi és politikai intézményeit.

5. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók különböző szektorokban. Magyarország.

	Gazdasági vállalat menedzserek		Állami vállalati menedzser	
Nők	-,59 (.09)	-,44 (.09)	-,55 (.26)	-,18* (.27)
Kor	–	,03 (.005)	–	-,03 (.017)
Városi	–	-,04* (.10)	–	-,22* (.29)
Házass	–	,55 (.14)	–	2,18 (.92)
Felsőfokú végzettség	–	2,07 (.10)	–	1,56 (.29)
Szülők felsőfokú	–	-,005* (.15)	–	-,25* (.51)
Felsőbb osztály	–	,28* (.14)	–	,26* (.39)
Párttagság	–	,97 (.10)	–	1,53 (.28)
Konstans	-2,77 (.05)	-4,88 (.25)	-5,09 (.16)	-9,23 (1,13)
Chi négyzet	48	740	4.5	102
N	12 672	12 672	12 672	12 672

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

¹⁷ Ne feledje az Olvasó, hogy a felmérés a közepes és annál alacsonyabb hatalmi szintekre terjedt ki. Nyilván lényegesen más lenne a helyzet, ha a kormány vagy a Politikai Bizottság tagjait hasonlítanánk össze – ekkor egyáltalában nem mutatkozna eltérés a két ország között: a nők lényegében mindkét országban ki voltak rekesztve a hatalom legmagasabb szintjéből.

6. táblázat

Logisztikus regressziós együtthatók, menedzserek különböző szektorokban. Ausztria.

	Gazdasági vállalat menedzserek		Állami vállalati menedzser	
	Nők	-1,23 (.13)	-1,22 (.14)	-1,71 (.30)
Kor	–	,03 (.006)	–	,07 (.01)
Városi	–	,68 (.10)	–	,20* (.19)
Házás	–	,41 (.13)	–	,08* (.22)
Felsőfokú végzettség	–	2,61 (.13)	–	3,54 (.21)
Szülők felsőfokú	–	,26* (.20)	–	,13* (.31)
Felsőbb osztály	–	1,23 (.13)	–	-,20* (.28)
Konstans	-3,09 (.05)	-5,40 (.25)	-4,41 (.09)	-7,78 (.52)
Chi négyzet	126	916	50	380
N	15 433	15 433	15 433	15 433

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

7. táblázat

Logisztikus regresszió együtthatók, vállalkozó menedzserek, Ausztria, 1982.

	Vállalkozó menedzserek	
	Nők	-,19 (.07)
Kor	–	,05 (.005)
Városi	–	-,44 (.08)
Házás	–	,50 (.10)
Felsőfokú végzettség	–	-,67 (.26)
Szülők felsőfokú	–	-1,27 (.33)
Felsőbb osztály	–	1,83 (.10)
Konstans	-2,80 (.04)	-5,09 (.18)
Chi négyzet	6	509
N	15 433	15 372

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.

Miben különböznek a férfi és a női menedzserek? Vizsgáljuk meg végül a férfi és a női menedzserek képzettségében és egyéb tulajdonságaiban megmutatókozó különbsége-

ket. A 8. és a 9. táblázat logisztikus regressziós modelljei a menedzseri pozíció megszerzésének esélyét becslik külön a férfiakra és külön a nőkre. A döntéset együtthatók azok, amelyek statisztikailag szignifikánsan eltérnek a két nem között, ha egy olyan teljes modellben becsüljük őket, melyben valamennyi változó hatását és a nemi interakciókat is figyelembe vesszük.

8. táblázat

Logisztikus regressziók, külön modell férfiakra és nőkre. Ausztria, 1982.

	Férfiak	Nők
Kor	,05 (.00)	,04 (.01)
Városi	,67 (.10)	,23* (.23)
Házass	,53 (.14)	-,51 (.24)
Felsőfokú végzettség	3,13 (.14)	3,59 (.24)
Szülők felsőfokú	,17* (.23)	,89 (.34)
Felsőbb osztály	1,02 (.15)	1,36 (.27)
Konstans	-5,68 (.25)	-6,21 (.511)
Chi négyzet	960	300
N	9872	7154

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten, döntéset változóban szignifikáns különbség férfiak és nők között.

9. táblázat

Logisztikus regressziók, külön modell férfiakra és nőkre. Magyarország 1982.

	Férfiak	Nők
Kor	,04 (.01)	,01 (.008)
Városi	-,27 (.13)	,20* (.16)
Házass	,63 (.19)	,58 (.20)
Felsőfokú végzettség	2,44 (.12)	1,49 (.16)
Szülők felsőfokú	-,11* (.19)	,11* (.23)
Felsőbb osztály	,14 (.18)	,49 (.19)
Párttagság	1,01 (.12)	1,24 (.18)
Konstans	-5,29 (.32)	-4,69 (.38)
Chi négyzet	661	165
N	6530	6142

*=nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten, döntéset változóban szignifikáns különbség férfiak és nők között.

A táblázatban bemutatott adatokból az következik, hogy az osztrák női menedzserek jobban képzettek, magasabb státuszú családokból származnak és ritkábban házások, mint férfi kollegáik. Ismerős történet tárul elénk: azon osztrák nőknek, akik felülmúlják a férfiakat (magasabb szintű mind a szerzett, mind a magukkal hozott tőkékük) és hajlandók elfogadni a „férfias életmódot” (vagyis nincsenek háztartási kötelezettségeik), jobbak az esélyeik arra, hogy bejussanak a férfi életvitel ideálját megvalósító munkahelyekre és ott előlépjenek (Hochschild 1975). A menedzserei pozíciókat elsősorban a magasan képzett, házias férfiak és a még jobban képzett, egyedülálló nők uralják. Ez, továbbá a nagy nemi különbség azt mutatja, hogy a nők helye az osztrák társadalomban (mint, ahogy más nyugat-európai kapitalista társadalmakban is a 1980-as években) elsősorban a háztartásban volt, otthoni kötelezettségeiket nem vélték összeegyeztethetőnek a házon kívüli karrierrel. A munkaerőpiacon és különösen az elit pozíciókban a nők elsősorban kirekesztést tapasztaltak.

Nem ez a helyzet az államszocialista Magyarországon. A gyermeknevelés és a háztartás vezetés jelentős része itt is a nők felelőssége volt, de az államszocialista munkaköröket úgy definiálták – formálisan vagy informálisan –, hogy bizonyos mértékig összeegyeztethetők voltak a nők nem-specifikus kötelezettségeivel. Mint még sokan emlékszünk, olcsó meleg étel állt rendelkezésre az üzemi éttermekben, a legtöbb gyerek egész napos óvodába vagy iskolába járt, ahol meleg ebédet és uzsonnát kaptak. A munkaidő rövidebb volt, mint a kapitalista Ausztriában,¹⁸ a vezetőknek kevesebb esti és hétfégi elfoglaltságuk volt. A nőknek nemigen volt más választásuk, mint hogy születés után néhány évvel visszatérjenek a munkába. Ez, valamint a gyorsan csökkenő születési ráta biztosította, hogy a legtöbb nő munkához való kötődése csak átmenetileg szakadt meg. Ennek eredményeként a házasság és a háztartás/gyermeknevelés felelőssége kevesebb karrierbeli hátrányt hordozott, mint Ausztriában, noha egyúttal azt is jelentette, hogy a nők munkaideje összességében szinte kétszer olyan hosszúra nyúlt. A magyar nők munkaerőpiaci helyzetét tehát – a osztrák nőkkel ellentétben – az „ellenőrzött befogadás” kifejezéssel jellemezhetjük.

A 9. táblázat modelljeiből látható, hogy nem volt lényeges különbség 1982-ben a magyar férfi és női menedzserek házassági arányaiban. Hozzátehetjük, hogy míg Ausztriában a női menedzserek magasabban képzettek voltak, mint férfi megfelelőik, Magyarországon éppen ellenkezőleg, kisebb százalékuknak volt felsőfokú végzettsége és valamivel (bár a modell szerint nem szignifikánsan) többüknek politikai tőkéje, mint a férfi vezetőknek. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a nőket inkább alacsonyabb pozíciókban találhatjuk, valamint olyanokban, amelyek inkább politikai, mint iskolai képzettséget igényeltek. (Mindamellet a nemek közötti különbség a politikai tőke felhasználásában nem szignifikáns a $p < 0,05$ szinten.) A magyar nők leginkább az alacsony és közepes szintű hatalom megszerzésében voltak sikeresek az állami bürokráciában és a politikai intézményekben, miközben gondoskodtak a háztartásról és gyermekekről. Az osztrák nők ezzel szemben feljebb kerülhettek gazdasági vállalkozásokban és magánvállalkozóként, de szinte csak akkor, ha lemondtak a családról és a

¹⁸ Ennek eredményeként a rendszer bukása után a nyugati befektetők gyakran panaszkodtak a magyar munkavállalók laza munkaerkölce miatt. Pedig az, hogy az emberektől általában nem várták el, hogy heti hatvan órát dolgozzanak, lehetőséget adott számos nőnek arra, hogy lépést tartson a férfiakkal, és mellékesen ellássa háztartási feladatait is.

gyermeknevelésről. A nem és a hatalom kapcsolata különböző volt a két országban, éppen azok társadalmi berendezkedésének és speciális nemi dinamikájának megfelelően.

Összegzés

A II. Világháború végéig a nők helyzete a munkaerőpiacon hasonló volt Ausztriában és Magyarországon: a többi európai kapitalista ország szokásának megfelelően kevés nő dolgozott teljes munkaidőben és egész élete során, és még a kevés kivétel számára is ritkán nyílt lehetőség a munkahelyen valamiféle hatalom gyakorlására. Mint láttuk, az osztrák munkaerőpiac az 1990-es évek elejéig nemi vonatkozásban nem sokat változott ehhez képest: a nők ritkán kerültek hatalmi pozícióba, jelenlétük a fizetett munkahelyeken nem volt jelentős. Csak ha elkerülték a háztartási kötelezettségeket, nem házasodtak meg és felülmúlták a férfiakat képzettségben, röviden, ha asszimilálódtak a férfias munkahelyi normákhoz, akkor vált számukra elérhetővé valamiféle elit pozíció.

Magyarországon a helyzet az 1940-es évek végéig hasonló volt, azonban a következő négy évtizedben ettől lényegesen eltérő. A magyar nők helyzetét alapvetően már nem a kirekesztés jellemezte, elfoglalhattak vezető pozíciókat, akár magasabbakat is, mint osztrák megfelelőik, és ez az évek folyamán egyre általánosabb lett. Igaz, részvételüket főként csak az alacsonyabb szintű, kisebb presztízsű pozíciókban fogadták szívesen. Ezek a munkakörök alacsonyabb szintű képzettséget és nagyobb politikai elkötelezettséget igényeltek, ezért a magasán kvalifikált nők nehezen találtak végzettségüknek megfelelő munkát, így inkább szakmai, mintsem menedzseri munkakörökben maradtak. Akik előléptek a ranglétrán, azoknak vállalniuk kellett a munkahely és az otthon kettős műszakját, mivel az állami szociális szolgáltatások nem tudták és talán nem is akarták átvenni a házimunka terheit, ahogy a férfiak is ritkán vállalták azt egyenlő mértékben. Mindazonáltal az államszocialista emancipációs terv korlátozottan, és kizárólag saját definíciója szerint igenis sikereket ért el: jelentősen több magyar nő található vezető pozícióban az államszocializmus korszakában, mint a szomszédos Ausztriában, amely mindig is népszerű (ha nem is hivatalos) vonatkoztatási pont volt.

A két ország közötti különbség elég nagy ahhoz, hogy magyarázatot igényeljen. Így ez a cikk kísérlet a patriarchális uralom mértékének és folyamatának összehasonlító leírására az államszocialista Magyarországon és a kapitalista Ausztriában. A nők többé vagy kevésbé intenzív kirekesztése a vezető állásokból mindkét országban olyan módon ment végbe, amely jellemző az adott társadalom rétegeződési rendszerére. Sem az iparosodás mértéke, sem a menedzseri pozíciók száma, sem a nőmozgalom ereje nem magyarázza meg a két országban meglévő nemi egyenlőtlenség mértékének különbségét. A piaci erők és a magasabb gazdasági fejlettség nem hozott létre nagyobb nemi egyenlőséget Ausztriában, habár az országon belül a nők esélyei jobbnak tűnnek a piac által uralt területeken, mint az állami bürokráciában. Az eltérést (majd a későbbi közeledést) a társadalmi intézmények különbsége (majd a 90-es évekbeli közeledése) okozta. A nemi egyenlőtlenségek létrejöttének folyamata szorosan kapcsolódik az adott társadalom intézményeihez, egyrészt azokat tükrözi, másrészt előfeltétele is azok létrejöttének. Mit sem tudunk tehát egy társadalomról, amíg nem értjük a férfiuralom folyamatát, és mit sem tudunk a patriarchális hatalomról, ha nem értjük a társadalmi intézményeket, melyben az megvalósul és újratermelődik.

Irodalom

- Adamik Mária (1997): How Can Hungarian Women Lose What They Have Never Had. In Feischmidt et al. (szerk.): *Women and Men in East European Transition*. Cluj: EFES.
- Andorka R.–Falussz B.–Harcza I. (1990): Időfelhasználás és életmód. In Andorka (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: Társki.
- Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos (1995): The Formation of New Economic Elites in Hungary, Poland and Russia. *Theory and Society*, 24 (5): 751–81.
- Charles, Maria (1992): Cross-National Variation in Occupational Sex Segregation. *American Sociological Review*, 57: 483–502.
- Corrin, Chris (1993): *Magyar Women: Hungarian Women's Lives, 1960s-1990s*. London: St Martin's Press.
- Eberhart Éva (1991): *Nők Magyarországon*. Brussels, Belgium: Commission of the European Communities.
- Einhorn, Barbara (1993): *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London, New York: Verso.
- Eyal, Gil–Szelenyi, I. –Townesley, E. (1998): *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London, New York: Verso.
- Firestone, Shulamith (1970): *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: William Monrow and Company, Inc.
- Fodor Éva (2002): Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary. *Gender & Society*, 16 (2): 236–259.
- Fodor Éva (2003): *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, NC: Duke University Press.
- Frey Mária. (1999): Nők a munkaerőpiacon. In Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Társki-Szociális és Családügyi Minisztérium, 17–29.
- Frey Mária (1996): A nők helyzete a munkahelyen és a háztartásban. In Munkácsy F. (szerk.): *Foglalkoztatás, jövedelmi viszonyok, munkakörülmények*. Budapest, Struktúra–Munkaügyi Kiadó.
- Frey Mária (1997): Nők a munkaerőpiacon. In Lévai Katalin–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest, Társki.
- Gal, Susan–Kligman, Gail (2000): *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ganzeboom, Harry–Luijkx, Ruud–Treiman, Donald (1989): Intergenerational Class Mobility in a Comparative Perspective, *Research in Social Stratification and Mobility*, 8: 3–83.
- Goven, Joanna (1993): Gender politics in Hungary: Autonomy and Antifeminism. In Funk, Nanette–Mueller, Magda (eds): *Gender Politics in Communism: Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge Press.

- Haller, Max–Kolosi, Tamás–Róbert, Péter (1990): Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary: An Investigation of the Effect of Industrialization, Social Revolution, and National Uniqueness. In Haller, Max et al (eds.): *Class Structure in Europe: New findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 153–198.
- Hochschild, Arlie (1975): Inside the Clockwork of Male Careers. In Florence Howe (ed.): *Women and the Power to Change*. New York: McGraw-Hill, 47–80.
- Hrubos Ildikó (1994): A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége. In M. Hadas (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör.
- Koncz Katalin (1990): Nők a politika színpadán. *Aula*, 4: 79–94.
- Koncz Katalin (1994): A bővülő női foglalkoztatás ára, a pályák elnöiesedése. *Társadalmi Szemle*, 8–9.
- Koncz Katalin (1985): A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségekről, valamint ennek okairól. *Munkaügyi Szemle*, 29 (2): 1–7.
- Krymkowski, Daniel H. (1991): The Process of Status Attainment Among Men in Poland, the U.S., and West Germany. *American Sociological Review*, 56 (February): 46–59.
- KSH (1985): *Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1985*. Budapest: KSH.
- KSH (1999): *Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1999*. Budapest: KSH.
- Ladó Mária (1991): Women in the Transition to a Market Economy. The Case of Hungary. Regional Seminar on the Impact of Economic and Political Reform on the Status of Women in eastern Europe and the USSR, the Role of National Machinery. Vienna, April 1991.
- Luijkx, Ruud–Róbert, Péter–de Graaf, Paul M.–Ganzeboom, Harry B.G. (1995): Form Ascription to Achievement: The Status Attainment Process in Hungary from 1919 to 1993. Paper presented at the 2nd conference of the European Sociological Association, Budapest, Aug 30, 1995.
- McGuire, Gail M.–Reskin, Barbara F. (1993): Authority Hierarchies at Work: The Impact of Race and Sex. *Gender and Society*, 7 (4): 487–507.
- Müller, Walter–Lüttinger, Paul–König, Wolfgang–Karle, Wolfgang (1990): Class and Education in Industrial Nations. In Haller, Max. (ed.): *Class Structure in Europe: New findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 61–91.
- Nagy Beáta (1999): Munkahelyi előmenetel. In Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Társasági és Családügyi Minisztérium, 30–39.
- Nagy Beáta (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Neményi Mária (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör.

- Reskin, Barbara F.–McBrier, Debra Branch (2000): Why not Ascription?: Organizations' Employment of Male and Female Managers. *American Sociological Review*, 65: 210–233.
- Reskin, Barbara F.–Ross, Catherine E. (1992): Jobs, Authority, and Earnings Among Managers: The Continuing Significance of Sex. *Work and Occupations*, 19 (4): 342–365.
- Rich, Adrienne (1986): *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. W.W. Norton and Company, Inc.
- Róbert, Péter (1991): Educational Transition in Hungary from the Post-war Period to the End of the 1980s. *European Sociological Review*, 7 (Dec): 213–236.
- Róna-Tas, Ákos (1998): *The Great Surprise of the Small Transformations: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Rosenberger, Sieglinde (1995): Frauenpolitik: Moderne zwischen Megatrends und Backlashes. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24. Jg, H. 1: S35–51.
- Rowhani, Inge (1989): Frauenarbeit in Verwaltungsinstitutionen. [Women's Work in Public Administration.] *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 2: 40–49.
- Sainsbury, Diane (1996): *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simkus, Albert–Andorka, Rudolf (1982): Inequalities in Education in Hungary, 1923–1973. *American Sociological Review*, 47: 740–51.
- Slomczynski, Kazimierz and Tadeusz Krauze (1987): "Cross-National Similarity in Social Mobility Patterns: A Direct Test of the Featherman-Jones-Hauser Hypothesis" *American Sociological Review*, 52: 598–611.
- Sorensen, Annemette–Trappe, Heike (1995): Gender Inequality in Earnings in the Former East Germany. *American Sociological Review*, 60 (June 3): 398–406.
- Statistisches Handbuch Für die Republic Österreich* (1951). [Statistical Handbook of the Austrian Republic.] Wien.
- Szalai, Júlia (1991): Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary. *Signs*, 17 (1): 152–171.
- Szelényi, Iván (1978): Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies. *International Journal of Comparative Sociology*, 19: 63–87.
- Szelényi, Iván (1982): The Intelligentsia in the Class Structure of State Socialist Societies. *American Journal of Sociology*, 88: S287–S326.
- Szelényi, Szonja–Aschaffenburg, Karen (1993): Inequalities in Educational Opportunities in Hungary. In Yossi, Shavit–Blossfeld, Hans-Peter: *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, Co: Westview Press, 273–302.
- Szelényi, Szonja (1987): Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party. *American Sociological Review*, 52 (3): 559–573.

- Szelényi, Szonja (1998): *Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Tóth, Olga (nd): Conservative Gender Roles and Womens Work. *Kézirat*.
- Treiman, Donald J. (1970) Industrialization and Social Stratification. In Edward Laumann (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Útmutató. [Guide] (1987), Budapest: Párttörténeti Intézet.
- Van der Lippe, Tanja–Fodor, Éva (1998): Changes in Gender Relations in Eastern Europe. *Acta Sociologica*, 41 (2): 131–149.
- Vicsek Lilla (2000): A racionális döntések szociológiai elmélete és kritikája. *Szociológiai Szemle*, 1: 103–112.
- Vinello, Mino–Renata Siemienska (1990): *Gender Inequality: A Comparative Study of Discrimination and Participation*. London: Sage.
- Walder, Andrew G. (1995): Career Mobility and the Communist Political Order. *American Sociological Review*, 60 (3 June): 309–328.
- Walder, Andrew G.–Li, Bobai–Treiman, Donald J. (2000): Politics and Life Chances in a State Socialist Regime: Dual Career Paths into the Urban Chinese Elite, 1949–1996. *American Sociological Review*, 65 (April): 191–209.
- Wolf, Wendy–Fligstein, Neil D. (1979): Sex and Authority in the Workplace. *American Sociological Review*, 44: 235–252.
- Wright, Eric Olin–Baxter, Janeen–Birkelund, Gunn Elisabeth (1995): The Gender Gap in Workplace Authority: A Cross-National Study. *American Sociological Review*, 60 (June): 407–435.